

Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

A sorozatban megjelent:

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái
az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkinccs: Tanulmányok a régi magyarországi
prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, A *Makula nélkül való tükör* cseh forrásai
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népénekek és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulátlan tükör: Tanulmányok a *Makula nélkül
való tükör* című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauzáról*
15. Barokk vallásos közösségek
16. Népénekek és gyülekezeti énekek a 17. századi
Magyarországon
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László
tiszteletére
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon

Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon

Szerkesztette
Bajáki Rita és Báthory Orsolya

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2018

Lektorálta
Kónya Franciska

Készült
Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban,
a szerkesztők a Kutatócsoport munkatársai.

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciájának
(Budapest, 2017. április 21–22.) előadásait tartalmazza.

A borítón elől:
Csáky Éva Franciska *Az szent Klára szerzetében élő szerzetes szűzsek előjáróinak,
avagy abbatiszáinak tisztek szerént való rendtartások. Rövid oktatások* című írá-
sának 20r lapja (Főegyházmegyei könyvtár, Eger)

Hátul:
Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezérlő kalauz* című művének címlapjáról
(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-508-890-4

ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztői és szerzői, 2018

© MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Kiadványaink internetes elérhetősége: <https://btk.ppke.hu/tudomanyos-kozelet/kutatasok/mta-ppke-barokk-irodalom-es-lelkiseg-kutato-csoport/kiadvanyaink>

Felelős kiadó: P. Vásárhelyi Judit

Tördelte: Báthory Orsolya

A sorozat címlapterve: Szentés Éva

Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.

Ügyvezető igazgató: Dránovits István

www.sednyomda.hu

Tartalom

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2017. április 21–22-én tartott <i>Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon</i> című konferenciájának programja.....	7
BAJÁKI RITA Klarissza apácanevelés	9
BARNA GÁBOR Egy 18. századi katekizmus és 19. századi továbbélése.....	19
BÍRÓ CSILLA A jezsuiták latintanítási módszerei a 17–18. századi Nagyszombatban	37
DÓBÉK ÁGNES Az egri szeminárium tankönyvei (1754–1761).....	47
FARMATI ANNA Angyali ifjak a jezsuita konviktusokban – Gonzaga Szent Alajos tiszteletének pedagógiája és az examen particulare gyakorlata.....	57
FRAUHAMMER KRISZTINA Imádság és ABC – 18. századi lelkiségi művek az olvasás készségének tanításában és az anyanyelv ápolásában	71
GESZTELYI HERMINA A 18. századi polgári és nemes nők műveltsége az 1715-ös Frauenzimmer-Lexicon alapján.....	83
GUITMAN BARNABÁS A bártfai iskola a humanizmus és a reformáció határán.....	99
GYÖNGYÖSSY ORSOLYA Kántorok a katedrán – Csongrádi helyzetkép a 18–19. századból.....	113
HUBERT ILDIKÓ Önnevelés a szakrális irodalom segítségével	127

FRAUHAMMER KRISZTINA

Imádság és ABC

*18. századi lelkeségi művek az olvasás készségének tanításában
és az anyanyelv ápolásában**

Rövid tanulmányomban a lelkeségi irodalomhoz tartozó művek (elsősorban imakönyvek, imaszövegek, katekizmusok, elmélkedések és vallásos népkönyvek) eddig talán kevésbé előtérbe kerülő funkcióiról szeretnék szólni. Az utóbbi évek témában végzett kutatásai során körvonalazódott bennem az a felismerés, hogy e műfajoknak az egységes oktatási rendszer kiépülése előtti évszázadokban milyen fontos szerepe volt. Sok más egyéb funkciójuk mellett (gondolkodás, magatartás alakítója, konfesszionizáció segítője, vallási közösség erősítője, egyházi tanítás közvetítője, etikai értékrend, egyéni kultuszok formálása stb.) ugyanis meghatározó helyet foglaltak el az egyéni és közösségi alfabetizációs folyamatok alakításában. Például azáltal, hogy a vallásos olvasmányok a 19. század közepéig – sőt bizonyos esetekben még tovább is – kiemelt szerepet tölthettek be az olvasmányanyagok sorában. Különösen a társadalom alsóbb csoportjainál. Olvasásuk, illetve gyakori újraolvasásuk által pedig egy újabb feladatot is elláttak: ápolták, segítették – különösen az etnikumok esetében – az anyanyelv megőrzését és fenntartását. Mindezekről nyilván nem független az a tény sem, hogy az olvasás képességének elsajátításában és begyakorlásában szintén alapvető forrásul szolgáltak. A következőkben a lelkeségi irodalomnak ezeket a sajátosságait veszem számba 18. századi példákat felhasználva.

Az imakönyv helye a 18. századi olvasmányok között

A vallásos olvasmányok, különösen az imakönyvek populáris, tömegigényt kiszolgáló jellege széles körben ismert jelenség. Jó néhány olvasástörténettel, alfabetizációval foglalkozó tanulmányban olvashatunk arra vonatkozó megállapításokat is, hogy a *Biblia* és az imakönyv évszázadokon keresztül alpmű volt a kisebb és nagyobb magánkönyvtárakban, sőt még az írástudatlanok lakásában is megtalálható

---

* A szerző az MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport tudományos munkatársa.

volt.¹ Ezeket az imakönyvek népszerűségére vonatkozó szakirodalmi utalásokat, további – néhány szintén közismert imakönyv kiadási számára vonatkozó – mennyiségi adattal is aláhúzhatjuk. Példaként említhető Pázmány Péter *Keresztényi imádságos könyve*, mely 1606-tól 1886-ig 28, Pongrácz Eszter *Arany koronája*, mely 1719 és 1911 között 38, Ujfalusi Judit sokat olvasott népkönyve a *Makula nélkül való tiükör*, amely 1712 és 1904 között 18, Szikszai György protestáns *Keresztényi tanítások és imádságok* című 1786-os imakönyve pedig 76 kiadást ért meg. Mindezen adatok ellenére az olvasástörténeti tanulmányok jellemzően nem mennek túl az imakönyvek olvasmányanyagok közötti népszerűségének és arányának megállapításán. Ha a korszak könyvészeti adatait áttekintjük, az első, ami szembeűnő: a vallásos könyvek 18. század eleji igen nagy aránya. A tematikai áttekintést végző Benda Kálmán hívta fel a figyelmet arra, hogy a vizsgált korszakban a vallásos tartalmú könyvek az összes magyar nyelvű kiadvány 98%-át tették ki (2940 db), és ezt az uralkodó helyzetet 1760-ig meg is tartották.² Petrik Géza könyvészete alapján hozzávetőlegesen azt is meg tudjuk állapítani,³ hogy e vallásos könyvek, azaz gyakorla-

¹ A teljesség igénye nélkül: SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságyrodalma*, Bp., 2002 (A Ráday gyűjtemény évkönyve, X), 81–100; *Le livre religieux et ses pratiques: Etudes sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne: Der Umgang mit dem religiösen Buch. Studien zur Geschichte des religiösen Buches in Deutschland und Frankreich in der frühen Neuzeit*, hg. Hans Erich BÖDEKER, Gerald CHAIX, Patrice VEIT, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 101), 13–24; Dominique JULIA, *Az olvasás és az ellenreformáció = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi, 2000, 268–305; TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1996, 80–82; SZ. KRISTÓF Ildikó, „Istenes könyvek – ördögös könyvek” (*Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján*) = *Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon*, szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Bp., Akadémiai, 1995 (Népi kultúra – Népi társadalom, 18), 67–104; KE-SZEG Vilmos, *Alfabetizáció és írásszokások, populáris írásbeliség*, Kolozsvár, KJNT, 2008 (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3), 79; HORVÁTH József, *A 18. századi kialszöldi bagyatéki iratok mint a vallásos olvasmányok kutatásainak forrásai = Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 8, szerk. PILIPKÓ Erzsébet, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2013, 207–221.

² Benda Kálmán Petrik könyvészete (*Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, szerk. PETRIK Géza, Bp., I–IV., Bp., 1888–1892.) alapján végezte kutatásait. Már ő is jelezte azonban, hogy a cím alapján nem mindig azonosítható a műfaj. Adatait tehát mindenképpen csak tájékoztató jellegűnek tekinthetjük. BENDA Kálmán, *A fehvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*, Valóság, 1976/4, 537.

³ Az adatokat az Arcanum adatbázis (<https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Petrik/>, az utolsó letöltés ideje: 2018. 07. 26.) keresőjének segítségével nyertem. Az imádság és imakönyv címszavakra kiadott találatokat tekintettem csak át, elképzelhető, hogy még ezeken is túl találhatók lettek volna imakönyvek, ehhez azonban a teljes anyag tételes át-

tilag a magyar nyelvű könyvek valamivel több, mint 5% volt (154 db) imakönyv.⁴ Holl Béla 1958-as kéziratosa bibliográfiája még pontosabb adatokkal szolgál, igaz csak a katolikus imairódalom tekintetében. Az 1700 és 1800 közötti időszakból 123féle különböző katolikus imakönyv, 209 kiadását tüntette fel.⁵ Ezek az adatok jól rámutatnak az alapvető arányokra, és véleményem szerint arra is, hogy az imakönyv fontos helyet kapott az olvasmányok sorában. Ezt a megállapítást tovább lehetne még árnyalni, ha rendelkeznénk a kiadási darabszámokra vonatkozó adatokkal is, hiszen az még jobban mutatná, hogy hányan olvashatták és használhatták ezeket a könyveket. Ezek hiányában egyelőre csak szakirodalmi adatokra hagyatkozhatunk. E szakirodalmi adatok háttérében olyan forrásfeltárások állnak, amelyek boszorkányperek, hagyatéki leltárak, árvaszéki, gyámügyi iratok olvasástörténeti elemzésén alapulnak.⁶ Egyben mindegyik elemzés hasonlóságot mutat: az imakönyvre, mint olvasmányra kiemelt szerepet osztanak, még azokban a társadalmi rétegekben is, ahol magas volt az írástudatlanok és félanalfabéták száma. Ők, még ha csak a betűk passzív ismeretéig jutottak is el, nehezen, de olvastak.⁷

Legkönnyebben az imakönyvvel boldogultak, hiszen ez az intenzív olvasás klasszikus példája, amikor nem sok, folyton változó szöveget fut át az olva-

---

nézésére lett volna szükség. Ez a feladat még előttem áll, így a százalékos arányok és darabszámok csak hozzávetőleges pontosságúak.

⁴ A hazai könyvállomány teljes körű áttekintése nyilvánvalóan csak akkor lenne teljes, ha az idegen nyelvű kiadványokat is át tudnánk tekinteni, hiszen tudjuk például, hogy a német és latin nyelvű kiadványok is nagyon komoly szerepet játszottak a korszak olvasási kínálatában.

⁵ HOLL Béla, *A magyar nyelvű nyomtatott katolikus imádságoskönyveink bibliográfiája*, Bp., Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, kézirat, Saját írások, 121. tétel, 1958.

⁶ SZ. KRISTÓF, *i. m.*, 67–104; TÓTH, *i. m.*, 80–82; HORVÁTH, *i. m.*, 207–221; valamint HORVÁTH József, *A XVIII. századi győri árvairatok népi vallásossággal kapcsolatos adalékairól = Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 5, szerk. LACKOVITS Emőke, MÉSZÁROS Veronika, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeum Igazgatóság, 2001, 285–297.

⁷ Sz. Kristóf Ildikó több írásában is rámutat arra, hogy a 18. sz. második feléből származó egyes összeírásaink, amelyek az iskolák, iskoláztatás helyzetéről tudósítanak, nálunk is arról tanúskodnak, hogy a parasztyerekeknek is volt lehetőségük megtanulni legalább olvasni. Éppen akkor veszik ki a gyermekeket az iskolából, amikor az írás és a számolás megkezdődne. SZ. KRISTÓF, *i. m.*, 69; valamint SZ. KRISTÓF Ildikó, *Statistikák, használatok, olvasatok: Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század.) = Történeti források – néprajzi olvasat: Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*, szerk. FÜLEMILE Ágnes, KISS Réka, Bp., L'Harmattan, 2008 (Documentatio Ethnographica, 23), 209–225.

só, például, egyetlenegy nagy becsben tartott és szinte már kívülről tudott szöveget olvas át újból és újból.⁸

Így, a félig vagy egészen kívülről tudott imádságokkal a bizonytalanabban olvasók is megbirkózhattak. A boszorkányperek anyagai is ezt támasztják alá, a bennük megjelenő személyek „ismerősen bántak a nyomtatott kultúra egyes termékeivel, s ezeket valószínűleg olvasni is jobban tudták, mint az írott dokumentumokat.”⁹ Ezekben a peres anyagokban is az imakönyvek olvasásáról található a legtöbb adat, ezeket olvassák például mise alatt, haldokló vagy beteg ember mellett.¹⁰ Az imakönyvek ezenkívül több személy közös énekét, imáját is szolgálták, ilyenkor a jobban olvasó segíthette a gyengébb társát.¹¹ Tóth István György arra is rámutat, hogy a parasztok a könyv fogalmához leggyakrabban az imakönyvet társították így számukra az olvasás egyet jelentett az imádkozással, e két szót gyakran szinonimaként használták.¹² Ezzel némiképp egybecseng, a hazánkban évszázadokig használatban lévő *Makula nélkül való tükkör* német kiadásának szerzői előszavában olvasható útmutatás. Ebben Martin von Cochem leírja, hogy műve összeállításakor az „egész egyházi év során használható házi olvasmánnyal akarta ellátni az egyszerű híveket”, hogy „olvasás által imára buzdítsa” olvasóit.¹³ Végül Bálint Sándor egy 1981-es visszaemlékezését idézem:

Édesanyámék heten voltak testvérek, ő volt közöttük a legfiatalabb és az egyetlen írástudó, aki azonban testes imádságoskönyvén a „Mennyei vigaságon” kívül mást alig olvasott [...].¹⁴

Jóllehet vizsgált korszakunkon túlmutat ez az adat, ugyanakkor jelzi, hogy a társadalom alsóbb rétegeiben az imádságos könyvek még két évszázad múltával is őrizték az olvasmányanyagok közötti kiemelt szerepüket.¹⁵

⁸ TÓTH, *i. m.*, 80.

⁹ SZ. KRISTÓF, *Istenes könyvek...*, *i. m.*, 79.

¹⁰ *Uo.*, 84.

¹¹ TÓTH, *i. m.*, 80.

¹² *Uo.*, 81.

¹³ Martin von COCHEM, *Das große Leben Christi, oder ausführliche andächtige und bewegliche ganz Volkommene Beschreibung deß Allerheiligsten Lebens und bitteren Leidens unsers Herrn Jesu Christi und seiner glorwürdigsten Mutter Mariae*, Frankfurt, Bencard, 1689, *Előszó*.

¹⁴ BÁLINT Sándor, *A hagyomány szolgálatában*, Bp., Magvető, 1981, 233.

¹⁵ Bővebben lásd: FRAUHAMMER Krisztina, *Olasva imádkozni, imádkozva olvasni: Alfabetizáció és olvasástörténeti adalékok az imakönyv műfaja kapcsán = Aranyhíd: Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*, szerk. JAKAB Albert Zsolt, VAJDA András, Kolozsvár, KJNT-BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Intézet–EME, 2017, 705–715.

Anyanyelv megtartása, fenntartása

A vallásos tárgyú olvasmányok a nemzetiségiek esetében az áhítatkeltés és alfabetizációs kompetenciák formálása mellett egyéb fontos funkciót is betöltöttek: hatékonyan közreműködtek a saját nemzeti anyanyelv megtartásában és átadásában. Így például meghatározó szerepű volt, és a mai napig is szinte minden békési szlovák evangélikus család lakásában megtalálható Jiří Třanovský *Cbitara Sanctorum* (1636, Lőcse) című templomi énekeskönyve.¹⁶ A gradiscei horvátoknál hasonlóan nagy becsben volt tartva a Bogovics Lőrinc féle *Hisa Zlata* („Aranyház”) (Sopron, 1755) imakönyv.¹⁷ Magam elsődlegesen a magyarországi németek körében végeztem adatgyűjtést, amely során egyértelműen kirajzolódott, hogy ők is hosszú évszázadokon keresztül ragaszkodtak saját, anyanyelvi imakönyveikhez. A németek körében a legelterjedtebbek Martin von Cochem 18. századi imakönyvei (*Große, Mittlere, Kleine Himmelschlüssel; Große, Mittlere Baumgarten*) voltak. Ezeknek a 20. elejéig hallatlan nagy számban készültek az újabb és újabb utánnomásai.¹⁸ Szinte mindenki ezeket használta, akár több generáción át is, hiszen ezekben megtestesülhetett a régi hazára való emlékezés. Erre könyvészeti munkák adatai,¹⁹ egy-egy néprajzi tanulmány,²⁰ illetve az imakönyvek belső borítójának bejegyzései utalnak. Az imakönyvek azon túl, hogy lelki táplálékul szolgáltak olvasójuknak, összekötő kapcsok is voltak az anyanyelvvél, hiszen „a betű és az abban elrejtett tudás

¹⁶ A könyvet a köztudatban csak „Tranoscius”-ként emlegetik szerzője után. Első kiadása 1636-ban jelent meg Lőcsén, ezt több mint 80 további utánnomás követte. Bővebben lásd: TÁBORI György, *A rézveretes Transcius*, Békéscsaba, Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága, 1986.

¹⁷ Bővebben lásd: HORVÁTH Sándor, *Egy 18. század közepi ima- és énekeskönyv a grádistryei horvátoknál = Régi vallásos énekek és énekeskönyvek*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp.–Piliscsaba, Szent István Társulat – PPKE BTK, 2011 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelki ségtörténeti tanulmányok, 2), 63–94

¹⁸ 1749 és 1917 között 56 német nyelvű kiadása született Magyarországon az itt említett imakönyveknek. Az adatok forrása: Michael LEHMANN, *Das deutschsprachige katholische Schrifttum Altungarns und der Nachfolgestaaten 1700–1950*, Mainz, Hase & Koehler, 1975 (Studia Hungarica, 9), 97–489.

¹⁹ MONOK István, *A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában: Statisztikai megközelítések = Európai szemmel: Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére*, szerk. KALMÁR János, Bp., Universitas, 2007, 35–38.; LEHMANN, *i. m.*, 97–489.

²⁰ MINDSZENTI Gyöngyi, *Religiöse Bräuche der Deutschen in Nadwar/Nemesnádudvar: Német vallási szokások Nemesnádudvaron = Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen 2*, szerk. MANHERZ Károly, Bp., ELTE Germanisztikai Intézet – Magyar Néprajzi Társaság, 2006, 200–237; BOROSS Marietta, *Illustrationen der handschriftlichen Liederbücher der Deutschen auf dem Heideboden = Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen, 23*, szerk. BALASSA Iván, Bp., Tankönyvkiadó, 1979.

idővel dacoló hatalom, a múlt drága szellemi öröksége a jelenkor nemzedéke számára.”²¹ Eszközül szolgáltak a nyelv pallérozásához és megtartásához is. Ez főként a 19. század második felétől kapott nagyobb jelentőséget, amikor a magyar nyelv hivatalossá tételével megindult a betelepített némettség körében egy kétnyelvűsödési, illetve magyarosodási folyamat. A kulturális és nyelvi asszimilációs folyamatok leggyorsabban a társadalom felső rétegeiben éreztették hatásukat, elsődlegesen a városokban élő német polgárság, iparosság és hivatalnokok körében. A vidéki parasztság esetében lassabban zajlott mindez, itt sokkal tovább őrizték anyanyelvüket és ez valamelyes konzerválta is az itt élők hagyományait. Így itt továbbra is használatban maradtak, sőt gombamód megszorodtak, a 17–18. században kiadott, a népi igényeket kiszolgáló, érzelmekkel gazdagon átítatott imakönyvek utánnyomásai.²² Ugyanerről a jelenségről tanúskodnak a heidebauer némettség²³ gyönyörű kézirásos kódexei, amelyek csaknem minden családban fellelhetőek voltak. Ezek eredeti, nyomtatott forrásból, egyéni átmásolás útján keletkeztek, gyakran egyéni bejegyzésekkel, énekekkel, receptekkel kiegészítve. Elsősorban a tulajdonos család szórakozását, lelki áhítatát szolgálták.²⁴ A 18–19. század során csaknem minden heidebodeni német családban megvoltak, és vasárnap délután ezekből olvastak fel egymásnak. Megőrzésük, tovább vezetésük a családi hagyományok szerves részét képezte. Szövegeik két alapműre vezethetők vissza: Nikolaus Hermann: *Evangelia auf alle Sonn- und Festtag in gantzen Jar [...]* (Wittenberg, 1560); és Jacob Bohr *Geistliche Glückshafen* (Passau, 1634) című munkájára. Hermann protestáns volt, Bohr katolikus, de szövegeiket kölcsönösen olvasta és használta mindkét felekezet.

Imaszövegek az olvasás, írás elsajátításában

Mind olvasásoknak pedig s mind írásoknak legyen céljok a Miatyánk, egy asztaláldás s egy étel után való hálaadás, egy reggeli és estvéli imádság. Mellyeket minekutána jól megtanulták, mind olvasni s mind írni, a chatekizmus adassék kezekbe s azt hadd tanulgatdogálják könyv nélkül, azonban a szentírásból a Rómabeliekhez irt levelet, vagy az Ó Testamentumból egy

²¹ TÁBORI, *i. m.*, 13.

²² A magyarországi némettség imakönyveiről bővebben lásd: FRAUHAMMER Krisztina, *Martin von Cochem imakönyvei mint az identitás megőrzésének forrásai*, Honismeret, XLI/1(2013), 8–11.

²³ Bél Mátyás nevezi így a történeti Moson vármegyében élő német lakosságot.

²⁴ Bővebben lásd: MANHERZ Károly, *A jánosomorjai kódex*, Bp., Pytheas Kft, 1991. A könyvek külön értékei a gyönyörű illusztrációk, amelyek forrásul szolgálnak az itt élő némettség viseletének, tárgyi környezetének, flórájának és faunájának tanulmányozásához.

szép históriát naponként írjanak ki, hogy az írást gyakorolván az Isten igéjéből valamit tanuljanak.²⁵

Apáczai Csere János 1653-ban leírt útmutatásai vizsgált korszakunk iskolai olvasókönyveiben és az olvasás tanítás módszereiben is visszaköszönnek. Mészáros István tankönyvkiadás történetéről szóló könyvében a 16. századtól kezdődően igazolja konkrét példákkal, hogy az ábécéskönyvek elengedhetetlen alkotóelemei voltak a vallásos szövegek.

Az első, magyar szövegek olvasásának megtanulását célzó ábécéskönyveink katekizmus-ábécéskönyvek voltak: az olvasásgyakorlás szövegeit a katekizmus, vagyis a kérdésekben-feleletekben feldolgozott elemi vallási ismeretek anyaga alkotta.²⁶

A korszakból az imádságokat tartalmazó ábécéskönyvek és katekizmusok mellett a bibliai történeteket tartalmazó népkönyveket és egyházi énekeskönyveket említhetjük még, mint az olvasás elsajátítását segítő műveket. „Ezek nyilván a tanulmányok fontos, kiiktathatatlan eszközei voltak, de nem tekinthetők ‘tan’-könyveknek.”²⁷ A szakirodalmi bibliográfiák és könyvtári katalógusok adatai arra is rámutatnak, hogy ez a helyzet az elemi szintű oktatásban még a 18. században, sőt a falusi iskolákban még a 19. században is fennállt.²⁸ A betűk, betűsorok, betűkapcsolatokat, szószedetek mellett, szinte mindegyik falusi iskolásoknak összeállított tankönyvben megtalálhatjuk az alapvető imádságokat: A *Miatyánkot*, az *Üdvözlégyet*, az *Apostoli imádságot*, reggeli és esti imaszövegeket, a tízparancsolatot, valamint olvasási gyakorlatként szolgáló erkölcsnemesítő, példázat jellegű történeteket és meséket.

A teljesség igénye nélkül a korszak néhány tankönyve példaképpen:

---

²⁵ APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyklopédia: Az az, minden igaz és hasznos böltségek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világgra botsátása*, Utrecht, 1653, 362.

²⁶ MÉSZÁROS István, *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Dabas, Tankönyvkiadó, 1989, 6.

²⁷ Uo., 27.

²⁸ Itt utalnunk kell arra is, hogy a 18. század utolsó harmada és a 19. század első évtizede volt az az időszak, amikor a tankönyvek évszázadok óta meglévő kizárólagos latin nyelvűsége kezdett megszakadni és már magyar nyelvű könyvekből oktattak. Lásd: FEHÉR Katalin, *Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján*, Magyar Könyvszemle, 115/3(1999), 314.

- *Abecedarium latino-hungaricum, seu Elementa linguae Latinae et Hungaricae*, Pozsony, ca. 1752.²⁹
- *A magyar szőlésnek kezdetéről és módjáról való keresztény tudomány, mely a kisdedeknek az ő oktatásokra, egynehány imádságokkal együtt kinyomatott*, Nagyszombat, 1756.³⁰
- *Libellus Alphabeticus, Cui praeter rudimenta quaedam fidei christianae, et aliquot Preces, Adjecta est Brevis Nomen-Clatura Latino-Ungarica*, Sopron, Joan Josephi Siess, 1758.³¹
- *Leány Á-BÉ-CZE A Felsőbbek engedelméből*, Kolozsvár, 1784.³²
- Bossányi Szerafin, *Nagy Kathechismus az az keresztényi iskola, melyben a nevendék ifjúság az egy üdvösleges és közönséges HITNEK fundamentomára tanít*

²⁹ Ez az első, 1630-ban, Pápán, Pécselyi Király Imre érsekújvári református prédikátor tollából megjelent 17. századi latin–magyar ábécéskönyv egy későbbi kiadása. Gyakorló szövegei között az alapvető imák, a tízparancsolat és diákimádságok (*Az iskolában deáki seregnek könyörgése, Az iskolában deáki seregnek bálaadása*) olvashatóak. Az OSZK katalógusában további, azonos címen megjelent kiadásai a tankönyvnek: 1630 (Pápa), 1667 (Sárospatak), 1755 (Kolozsvár), 1791 (h.n.), 1800, 1806, 1807, 1809 (Komárom), 1804 (Debrecen), 1806 (h.n.), 1811 (Kassa), 1811 (Buda), 1820 (Buda), 1822 (Pozsony). Mészáros említ még egy 1762-es Brassóban, egy 1764-es Kassán és egy 1720-as Brassóban megjelent példányát is. Teljes egészében ezt a típust követi az azonos című, *juxta exemplar Debreceniense*, vagy *debretzeni formára* alcímű ábécéskönyv is, amelyet a debreceni református kollégiumban és a vonzáskörzetéhez tartozó iskolákban használtak 1720-tól. Lásd: FEHÉR *i. m.*, 317. Mészáros ennek első megjelenését 1714-re teszi. Lásd: MÉSZÁROS István, *A magyar olvasástanítás története a kezdetektől 1777-ig = A magyar olvasástanítás története: Az olvasásról az olvasásért: az élő ábécé*, szerk. ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, Bp., Osiris, 2001, 35–36.

³⁰ További kiadásai: 1767 (Sopron), 1769 (Nagyszombati Egyetemi Nyomda Leltárkönyvében, ára: 1,20 krajcár), 1774 (Pozsony), 1790 (Selmecbánya), 1808 (h.n.) Az adatok forrása: OSZK katalógus, *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, szerk. PETRIK Géza, III, Bp., 1891, 555.

³¹ Ez szintén egy latin–magyar ABC-s könyv, de katolikusok számára készült, először 1674-ben Kassán a jezsuiták kiadásában. Első kiadásában a betűsorok és szóoszlopok után itt is imádságok következtek az olvasás gyakorlására, majd tizenkét polemizáló kérdés és felelet a protestánsokkal kapcsolatban, aztán a ministráció szövege, két litánia és végül szójegyzékek. A későbbi kiadásai közül – 1705 (Bártfa), 1730 (Nagyszombat), 1752 (Sopron), 1753 (Kassa), 1758 (Sopron), 1761 (Eger), 1765 (Kassa), 1768 (Nagyszombat), 1770 (h.n.), 1774 (Buda) – a litániák és a tizenkét kérdés a feleletekkel elmaradt. MÉSZÁROS, *A magyar olvasástanítás... i. m.*, 36–37.

³² A könyvet bemutatta: FARMATI Anna, *Leány Á-BÉ-CZE A' Felsőbbek engedelméből – avagy az alapértelmezett férjvilágkép megnyilatkozása egy iskolai kiadványtípusban = A nő és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Pázmány Irodalmi Műhely; Lelkiségtörténeti tanulmányok, 10), 101–108.

- atik az újonnan megtért pedig az ő feltett kérdései szerint oktattatik, össze-foglaltatott Bossányi Szerafin minorita concionátor által, Vázt, Ambro, 1786.³³
- Révai Miklós, *ABC könyvecske a magyar falusi iskoláknak hasznárára*, Buda, 1792.³⁴
  - *ABCés könyvecske, magyar-, melyben a hit ágazatiról való száz kérdésekben és Sz. Irásból feleleteken kívül a Jézus nevéről és Lauretomi Boldog Asszony Litániai és áuitatos imádságokkal együtt kibocsáttatott. Az előljárok engedelmevel*, Brassó, 1800.³⁵
  - Szinyei és Berei Farkas András, *Arany A,B,C, vagy arany értelmű, fontos közmondások, az új módi Miatyánk, A' Kegyes Oskolabeli, akármely valláson lévő, tanuló gyermekek' oktattatásokra, a' tanultabbaknak pallérozásokra*, h. n., é. n.³⁶
  - *A magyar szólásnak Kezdetéről, és Módjáról való Keresztényi Tudomány melyly A' Kisdedeknek az ő Oktatásokra, egynehány imádságokkal egygyütt, ki-nyomtatott*, h. n., 1808.³⁷

A lista nem törekszik a teljességre, sőt vannak benne tudatosan kihagyott elemi iskolai könyvek is. Így például Szombathy János *ABC könyvecske a magyarországi apróbb oskolák használatára* (Pozsony, 1796)³⁸ c. munkája, és Révai Miklós *ABC könyvecske a nemzeti iskoláknak hasznókera* című, 1785-ben kiadott, a fentebb említett tankönyvének bővebb, városi iskolák számára összeállított változata. Ezekben az olvasókönyvekben már nem szerepelnek imák és vallásos szövegrészek, rámutatva

³³ Az OSZK katalógusa szerint 1783-ban és 1784-ben is kiadták a könyvet ugyanitt, ezeken a szerző neve nem szerepel. Ebben a könyvben betűsorok, betűkapcsolatok, szószedetek nem találhatóak, kizárólag a katekizmus kérdései és válaszai, kiegészítve azok olvastatására és tanítására vonatkozó instrukciókkal.

³⁴ A könyvet Budán 1838-ban újra kiadták. Az adat forrása: OSZK katalógusa.

³⁵ *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, szerk. PETRIK Géza, I, Bp., 1888, 8.

³⁶ A vékony könyvecskében az ABC betűihez igazodó rövid vallási tanítások, majd az Arany Miatyánk (a Miatyánk sorai magyarázatokkal kiegészítve), valamint a szülőknek és tanítóknak szóló rövid tanácsok olvashatóak. A protestáns tanárként tevékenykedő szerző életrajzi adatai alapján (1770–1832) a könyv 1801 és 1828 közé datálható. Az adatok forrása az OSZK katalógusa.

³⁷ Ez a mindössze 24 oldalas katolikusok számára összeállított olvasókönyv sok hasonlóságot mutat az 1758-as *Libellus Alphabeticusszal*, igaz csak egynyelvű, tehát latin szövegeket, így szószedetet sem tartalmaz. Az alapimák mellett azonban mindkettő felsorolja a hét szentséget, az isteni jószágokat, a Szentlélek gyümölcseit, a szeretet parancsolatait, a három jócselekedetet, az öt parancsolatot, a nyolc boldogságot, az irgalmasság cselekedeteit, a hét fő bűnt, az öt érzéket, a négy főbűnt, a négy végső dolgot, több asztali áldást, esti és reggeli imát, Simeon énekét és egy hosszú „Igen szép foganatos Imádságot” a győri könyvező Szűz anyához.

³⁸ FEHÉR, *i. m.*, 315.

az olvasás tanításában megjelenő új tendenciákra. Az 1770-es évek közepétől kezdődő népiskolai oktatás módszertani reformjainak hatására ugyanis fokozatosan átalakították a több évszázados ábécéskönyveket. Az átalakítás lényege abban mutatkozott meg, hogy az oktatásban az írás, olvasás elsajátításához már nem feltétlenül a vallási szövegek jelentették a kiindulópontot, hanem a mindennapi élethez kapcsolódó történetek.³⁹

A tankönyvek áttekintése jelzi azt is, hogy az elemi iskolai könyvek olykor a használók társadalmi hovatartozása szerint is különböző változatokban kerültek a piacra. Révai ABC-s könyvecskéje hozható itt elsődleges példaképp, amelynek volt egy nemzeti iskolák számára összeállított, bővebb olvasmányanyaggal rendelkező változata, ebből az imádságok kimaradtak. A falusi iskolák számára írott tankönyvében éppen fordított volt a helyzet, itt kevesebb olvasmányt kínált fel, az imádságok azonban szerepeltek benne. Az ilyen apró indikátorok jól jelzik az egyes társadalmi csoportok kulturális különbségeit és alfabetizációs sajátosságait, illetve rámutathatnak az adott kor olvasásról, művelődésről alkotott elképzeléseire is. Így például arra a vélekedésre, mely szerint a falvakban élő közrendű embereket nem kell „megvilágosítani”, ahogy Cserei Farkasnál olvashatjuk:

Hogy arra jutni ötet nem kell megengedni, mert könnyen nagyra vágyakodó indulat gerjed benne, majd azt fogja mondani, hogy ő szinte úgy megérdemli a tehetősebb vagyonnal való birtokot, mint akárki is más, tehát törekedni is fog az illetén vágyódásainak teljesítésére.⁴⁰

Azaz elég, ha az alapvető imákat, vallási szövegeket el tudja olvasni, egyéb szövegek olvasását nem kell gyakoroltatni vele.

A Kolozsváron, 1784-ben kiadott *Leány Á-BÉ-CZE A Felsőbbek engedelméből* című református kiadvány arra is rámutat, hogy ez a különbségtétel a nemek vonatkozásában is megvolt. A kiadvány a bővebb, latin nyelven írott és fiúknak címzett *Abecedarium Latino-Hungaricum*mal volt egybekötve, jelezve, hogy nekik magasabb szintű képzés jár. A lányok oktatásában a korabeli társadalmi és egyházi szemléletmód tükröződött a nőknek sem a tudományos, sem a közéletben nem szántak szerepet, az egyházi életben még kevésbé.⁴¹ Így tehát szükségtelen volt a latin ismerete és nem kellett, hogy sokat olvassanak, elég volt, ha szent könyveket olvastak. Ez a vélekedés egészen a 19. század közepéig általánosan elterjedt volt.

³⁹ MÉSZÁROS, *A magyar olvasástanítás...*, i. m., 40–41.

⁴⁰ CSEREI Farkas, *A falusi nevelének módgyáról való vélekedés*, Nagyvárad, Máramarosi Gottlieb Antal betűivel, 1806, 22.

⁴¹ FARMATI, i. m., 104.

Végezetül arra is utalnunk kell, hogy az oktatás felekezeti jellege szintén meghatározta az egyes olvasókönyvek tartalmát. A könyvek vallásos szövegei természetesen igazodtak az egyes felekezetek tanításához, illetve áhítatgyakorlataihoz.

A tankönyvek nemcsak a tananyag tartalmát, hanem a tanítás módszertanát illetően is információval szolgálnak. Példaképpen a Bossányi Szerafin-féle *Keresztényi iskola* című katekézis-tankönyvét hozom, amelyben pontos leírást kapunk arról, hogyan is zajlott az oktatás a sok-sok ismétlés, közös olvasás, emlékeztető felirat útján. Ebből megtudhatjuk, hogy egy év alatt 40 kérdést vettek át a diákokkal „lassan, hogy elméjükbe megtarthassák”. A kérdéseket hétfőn, szerdán és vasárnap, a szentmise után kellett gyakorolni.

Minden szerdai és vasárnapi tanítás után olvastassa el a Mester egyikkel a könyvből az elmúlt öt kérdéseket, a másikkal pedig olvastassa el egyenként a reájok tartozandó öt feleletet [...] Minden hétfő reggel a kérdések rendéből a következő kérdést leírja a mester a táblára és a levelet, mellyen a felelet vagyon [...] s azon táblát tétetni az iskola ajtajára, hogy mindnyájan olvashassák [...] hogy elméjükben erősebben megmaradjon.⁴²

Ebben a metódusban újra egybefonódott – még ha nem is tervezetten – az olvasás és a hittani ismeretek tanítása, illetve az az elképzelés, hogy az olvasás egyik lényegi rendeltetése a vallási ismeretek megszilárdítása és a hívő áhítat elmélyítése.

Összegzésül

Írásomban a lelkiségi irodalom, ezen belül is kiemelten az imakönyv, illetve imádság műfajának három, az olvasás és alfabetizáció 18. századi története szempontjából fontos sajátosságára mutattam rá: 1. kiemelt az olvasmányanyagok sorában, 2. olvasása által megvalósítható az anyanyelv pallérozása és megőrzése, 3. fontos szerepet kap az olvasás képességének elsajátításában. Az itt kiemelt szempontok bizonyítják, hogy a tárgyalt korszakban a keresztény akkulturáció jelentős részben írásos formában zajlott, annál is inkább, minthogy e szövegek egy részét kifejezetten az iskolák betűvetést tanuló diákjai számára készítették.⁴³ Az imakönyvek, imádságok alfabetizáció szempontú vizsgálata megerősítette azt a tényt is, hogy az olvasás története képes visszatükrözni egy adott korszak társadalomtörténeti sajátosságait.

---

⁴² BOSSÁNYI, *i. m.*, V. – Bossányi Szerafin *Nagy Katekizmus az az keresztényi iskola* c. tankönyvéről bővebben lásd: BARNA Gábor, *Egy 18. századi katekizmus és 19. századi továbbélése* c. tanulmányát ebben a kötetben.

⁴³ JULIA, *i. m.*, 289.

Esetünkben a földesúri kötelékben élő parasztság és a nők műveltségbeli hátrányos megkülönböztetését és az oktatás felekezeti meghatározottságát.

